

Nafisaxon MAMATOVA,
 ADU Umumiy psixologiya kafedrasida doktoranti
 E-mail: mmafisaxon@inbox.ru
 Tel: +998914868733

ADU professori PhD G.R.Tojiboyeva taqrizi asosida

YOSHLAR REPRODUKTIV XULQ-ATVORINING AHOLI TAKROR BARPO BO'LISHIGA TA'SIRI

Annotatsiya

Maqolada yoshlarning reproduktiv xulq-atvori aholining takror barpo bo'lishiga ta'siri, yoshlarning nikoh va oila kabi azaliy qadriyatlariga bo'lgan munosabatlarini ilmiy tadqiqot asosida aniqlash, ularning psixologik taxlili haqida atroflicha yoritilgan.

Kalit so'zlar: Aholi, aholining takror barpo bo'lishi, yoshlar, reproduktiv xulq-atvor, rang ko'rsatkichi, reproduktiv madaniyat, yoshlar siyosati, tug'ilish, o'lim, oila, nikoh, promelli, depolyatsiya.

THE INFLUENCE OF REPRODUCTIVE BEHAVIOR OF YOUNG PEOPLE ON THE REPRODUCTION OF THE POPULATION

Annotation

The article covers the influence of reproductive behavior of young people on the reproduction of the population, the determination of the attitudes of young people towards age-old values such as marriage and family on the basis of scientific research, their psychological fallibility.

Key words: Population, Population re-establishment, youth, reproductive behavior, rank indicator, reproductive Culture, Youth Policy, birth, death, family, marriage, promelli, depopulation.

ВЛИЯНИЕ РЕПРОДУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ МОЛОДЕЖИ НА ВОСПРОИЗВОДСТВО ПОПУЛЯЦИИ

Аннотация

В статье подробно освещается влияние репродуктивного поведения молодежи на воспроизводство населения, выявление на основе научных исследований отношения молодежи к таким древним ценностям, как брак и семья, их психологический анализ.

Ключевые слова: население, воспроизводство населения, молодежь, репродуктивное поведение, индекс ранга, репродуктивная культура, молодежная политика, рождение, смерть, семья, брак, промели, депопуляция.

Jaxonda aholi sonining 2 milliardga yetguncha 4 million yil kerak bo'lgan. 2 milliarddan 4 milliardga yetguncha 46 yil va 4 milliarddan 6 milliardga yetguncha 22 yil kerak bo'lgan. Shu ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, demografik holat, tug'ilishni rejalashtirish, boshqarish va eng asosiysi optimallashtirish muammosi eng muhim ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy – psixologik muammolardan biri hisoblanadi. Aholining takror barpo bo'lishi jamiyatning mavjudligini, aholi sonining o'sib borishini ta'minlovchi biologik jarayon bo'lib, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Shundan ko'rinib turibdiki demografik vaziyat, ayniqsa, oilalarning reproduktiv funktsiyasi insoniyat jamiyati taraqqiyotining hozirgi davrida tobora dolzarblashib borayotganligini ko'rsatadi. Reproktiv faoliyat muammosining dolzarblashuviga bir tomondan yuqoridagi kabi yer yuzi aholisi sonining jadal o'sishi bilan bir vaqtda, butun dunyo miqyosida tug'ilishning sezilarli darajada kamayib ketayotganligi sabab bo'lsa, boshqa tomondan shu bilan bog'liq ravishda, mehnat resurslarining kamayishi, oilalar mustahkamligining susayishi, oila va oilaviy hayot bilan bog'liq qadriyatlar ahamiyatining pasayishi kabi noxush holatlarning kuzatilayotganligi dolzarb muammolardan biri bo'lib kelmoqda. «Aholining takror barpo bo'lishi» deganda, aholining soni va tarkibini doimo tabiiy tarzda yangi avlodlar tomonidan keksa avlodlar o'rni to'ldirishi orqali yangilanishi tushuniladi. «Aholining takror barpo bo'lishi» tushunchasining mohiyatini keng va tor ma'nolarda tushunish mumkin. Keng ma'noda, «aholining takror barpo bo'lishi» tushunchasi o'z ichiga yoshi, jinsi, ijtimoiy guruhlari, millati, oilaviy holati, ta'lim darajasi, kasbiy tarkibi bo'yicha aholi tarkibining rivojlanishi va yangilanishi qamrab oladi. Tor ma'noda, aholining takror barpo bo'lishi — bu inson avlodining tug'ilish va o'lim natijasida yangilanishidir. Jamiyatning tarixiy rivojlanishi jarayonida aholining takror barpo bo'lishida chuqur o'zgarishlar yuz bergan. Masalan, ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda jamiyatda demografik jarayonlar - tug'ilish, o'lim va nikohni boshqarish jarayoni keng tarqalgan. Natijada taraqqiy etgan mamlakatlarda yuz bergan ijtimoiy iqtisodiy o'zgarishlar aholining demografik mayliga bevosita ta'sir etib, aholining farzandlar soniga bo'lgan munosabati o'zgardi, ya'ni ko'p bolalik o'rnini o'rtacha bolalik, kam bolalik egallay boshladi. Shu bilan birga, urbanizatsiya jarayoni va sanoat tarmoqlarining rivojlanishi, omma o'rtasida homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalarning keng tarqalishi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligining ortishi kabi ijtimoiy-iqtisodiy va demografik omillar oilalarning ko'p farzandga bo'lgan ehtiyojining asta-sekin kamayishiga olib keldi. Shuningdek, aholiga tibbiy yordam ko'rsatishning yaxshilanishi, sog'liqni saqlash tizimida zamonaviy texnologiyalarning joriy qilinishi, davolash maskanlarining zamonaviy uskunalar bilan jihozlanishi, bu sohada yuqori malakali kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash hamda sohani yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlashga e'tiborning kattaligi aholi o'rtasida o'lim holatlarining kamayishiga, o'rtacha umr ko'rish muddatining uzayishiga sabab bo'ldi. Aksariyat mamlakatlarda tug'ilishning yuqori darajada saqlanib turishi, o'limning esa keskin kamayishi aholi sonining yuqori sur'atda o'sishiga olib keldi. O'zbekistonda aholining katta qismini yoshlar tashkil etganligi bois xam kelgusida demografik taraqqiyot, inson resurslarining takror barpo bo'lish dinamikasini asosan ushbu ijtimoiy-demografik guruxning reproduktiv xulq-atvori, yosh oilalarning barqarorlik darajasi bilan belgilanadi. Shuning uchun xam yoshlarning reproduktiv xulq-atvorini, ularning oila va oilaviy qadriyatlariga bo'lgan munosabatini o'rganish muxim va dolzarb masalalardan sanaladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Shuningdek, biz o'z ilmiy ishimizning zarur empirik asoslarini tarix, etnografiya, etnologiya va madaniy antropologiyadan o'rganish holda, ular turli davrlarning madaniy va tarixiy xususiyatlarini inobatga olgan holda, insonning reproduktiv xatti-harakatlarining o'tmishini qayta tiklaydi, fazoda nasl-nasab sohasida sodir bo'layotgan madaniy o'zgarishlarni tushunishga imkon beradi degan xulosaga keldik. Gender bo'yicha tadqiqotlar (E.A. Ballaeva, G.A. Brandt, O.A. Voronina, V.N. Kardapoltseva), shu jumladan reproduktiv xatti-harakatlar va uni madaniy tartibga solish mexanizmlarini gender farqlari va stereotiplar nuqtai nazaridan (K. N. Belogai, T.A. Gurko, E.A. Zdravomslova, V.I. Sakevich,

A. Temkin) lar o'z asarlarida ilmiy asoslab berganlar. Ushbu mualliflar reproduktiv tanlash, reproduktiv erkinlik, asimmetrik o'ta-onalar, madaniy an'analariga asoslangan turli xil jinsiy kamsitishlarning namoyon bo'lishiga bag'ishlangan fikrlarni izoxlab o'tganlar. Tadqiqot ishining asosiy masala sifatida olingan reproduktiv madaniyatni tadqiq etishda avvalo tadqiqotda ishtirok etgan respondentlarning reproduktiv xulq-atvorini tahlil qilish amalga oshirildi. Insonning reproduktiv xulq-atvorning shakllanishida bir qancha omillar ta'sir qiladi. Mazkur omillardan biri sifatida shaxsning hayot muhiti va yashayotgan hududi muhim ahamiyatga egadir. Hayot muhiti shaxsning yashayotgan muhitiga bevosita bog'liqligi sababli ham yashayotgan hudud (mintaqa) asosiy omil sifatida yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot ishida reproduktiv madaniyatning shakllanishida birlamchi omil sifatida tadqiqot ob'ektining baholash mezonlaridan biri sifatida olindi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotimizda yoshlarda reproduktiv madaniyatni rivojlanishi borasida ilmiy validlikka ega bo'lgan metodikani tahlil qilishni lozim topdik. Kalachikovaning "Reproduktiv xulq atvorni o'rganish metodikasi" yoshlardagi reproduktiv xulq-atvor darajasining turli omillarini, keltirib chiqaruvchi oqibatlarini o'rganishga, aniqlashga asoslangan.

Tadqiqotda o'spirinlik yoshidagi jami 405 nafar o'spirinlar, ulardan 350 nafari qiz bola va 55 nafari o'g'il bolalar jalb etildi.

Ma'lum sifat yoki xususiyatning shakllanishida yosh omili muhim o'rin tutadi. Shaxsdagi reproduktiv madaniyatning shakllanishida ham yosh xususiyatlarining ahamiyatini inobatga olgan holda mazkur omil asosida ham reproduktiv xulq-atvor tahlilini olib bordik (3-jadval). Buning uchun tadqiqotda ishtirok etgan talabalarni yoshlariga qarab uch guruhga ajratib olindi:

1. 20 yoshgacha (147 nafar talaba).
2. 25 yoshgacha (233 nafar).
3. 25 yoshdan (25 nafar).

Mazkur tadqiqotda turlicha guruh ko'rsatkichlari Kruskal-Uollis mezoni asosida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalariga ko'ra "Reproduktiv tafakkur" ($H=8.854$; $p=0.012$, $p \leq 0,05$) shkalasida uch guruh o'rtasidagi mutanosiblik aniqlanmadi. Bu esa mazkur shkala bo'yicha uchala guruh a'zolarida reproduktiv tafakkur shakllanishi shaxsning yosh xususiyatlariga bog'liqligini bildiradi.

1-jadval

Respondentlarning reproduktiv xulq-atvorlarini yoshiga ko'ra ko'rsatkichlari

Shkalalar	O'rta rang ko'rsatkich			Kruskal Uollis (H) mezoni	P
	20 yoshgacha, n=147	25 yoshgacha, n=233	25 yoshdan katta, n=25		
Reproduktiv oqilona xarakterlar	188.15	210.41	221.28	4.31	0.116
Matonat	196.91	206	210.82	0.799	0.67
Reproduktiv tafakkur	187.27	216.7	167.86	8.854	0.012*
Vaziyatni yengib o'tish.	203.11	206.25	172.04	2.012	0.366
Emotsiyalar nazorati	212.09	199.31	183.92	2.247	0.325
Jamiyatdan qochish.	196.43	202.62	245.2	4.388	0.111

Izoh: * $p \leq 0,05$

Empirik ko'rsatkichlarga tayangan holda reproduktiv tafakkur, bu yoshlarning turmushga tayyorligi va ijtimoiy munosabatlarda tayyorligiga qarab, tafovutlashishi mumkinligi kuzatilmoqda. Reproduktiv tafakkurning shakllanishi o'z navbatida yoshlar, xususan talabalar yashayotgan ijtimoiy muhitning ta'sirida ham reproduktiv xulqning tarkib topishiga asosiy belgilovchi rol ni o'ynashi mumkin.

"Reproduktiv oqilona harakatlar" ($H=4.31$; $p=0.116$) hamda "Jamiyatdan qochish" ($H=4.176$; $p=0.111$) shkalalar o'rtasidagi o'xshashlik mavjud bo'lib mazkur natija bevosita respondentlarning ijtimoiy qobiliyatlarining bir-biriga mos kelishi bilan izohlash mumkin. Ma'lumki ma'lum guruhdagi guruh a'zolarining ijtimoiy maqsadlari umumiy bo'lgach ularning ijtimoiy qobiliyatlar ham birgalikda shakllanib boradi. Shu sababli ham ulardagi bir xil ijtimoiy qobiliyatlar namoyon bo'lishi mumkin.

Yuqorida keltirib o'tilgan shkalalardan tashqari "Vaziyatni yengib o'tish" ($H=2.012$; $p=0.366$), "Emotsiyalar nazorati" ($H=2.247$; $p=0.325$) shkalalarning natijalarining ham o'zaro yaqin ko'rsatkichlar qayd etildi. Ushbu shkalalarda berilgan xususiyatlarda bevosita shaxsning irodaviy sifatleri bilan bo'lib, irodaviy sifatlarining shakllanishida yosh omili ahamiyati nisbatan kamligini bildiradi.

Tadqiqotimizning mazkur bosqichida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki yosh mezonida reproduktiv xulq-atvor sifatleri yosh omillarining ta'siri pastligi hamda yosh farqlariga qaramay reproduktiv xulq-atvorning umumiy sifatlariga ega bo'lish mumkinligiga guvoh bo'lish mumkin.

Tadqiqotning navbatdagi bosqichida reproduktiv xulq-atvorning respondentlarning oiladagi nechanchi farzand ekanligi bilan bog'liqligi tahlil qilingan. Tadqiqot ishtirokchilarining tadqiqot maqsadiga ko'ra saralanganida 131 nafari to'ng'ich farzand, 113 nafari ikkinchi farzand, 106 nafari uchinchi farzand, 45 nafari to'rtinchi farzandligi ma'lum bo'ldi. Ularni mos ravishda to'rtta alohida guruhga ajratgan holda tadqiqot natijalari tahlil qilindi.

2-jadval

Respondentlarning reproduktiv xulq-atvorlarini oiladagi farzandlik o'rniga ko'ra ko'rsatkichlari

Shkalalar	O'rta rang ko'rsatkich				Kruskal Uollis (H) mezoni	p
	1-farzand, n=131	2-farzand, n=113	3-farzand, n=106	4-farzand, n=45		
Reproduktiv oqilona xarakterlar	210.99	186.19	200.3	184.43	3.943	0.268
Matonat	196.65	199.97	210.37	167.83	5.33	0.149
Reproduktiv tafakkur	175.67	207.2	219.72	188.74	10.788	0.013*
Vaziyatni yengib o'tish.	201.08	198.15	199.01	186.27	0.605	0.895
Emotsiyalar nazorati	201.02	192.36	204.29	188.56	1.26	0.739
Jamiyatdan qochish.	197.29	196.12	211.71	172.51	4.505	0.212

Izoh: * $p \leq 0,05$

Tadqiqot natijalarini tahlil etishda Kruskal Uollis mezonidan foydalanildi. Natijalarga ko'ra "Reproduktiv tafakkur" ($H=0.013$, $p \leq 0,05$) shkalasida talabalar ko'rsatkichlari farqni kuzatish mumkin. Mazkur natija talabalardagi reproduktiv tafakkurni rivojlanishida oiladagi nechanchi farzand ekanligining ahamiyat darajasi pastligini namoyon qildi.

Statistik mezoniga ko'ra 3-farzand bo'lganlar oilaning boshqa farzandlar tartibida o'rin olishiga ko'ra reproduktiv tafakkuridagi farqiga asoslanib, har doim ham farqlar shu tarzda namoyon bo'ladi degan xulosani bermaydi. O'z navbatida empirik ko'rsatkichlarning noparametrik xarakterga egaligi ham, ularning reproduktiv xulq-atvor shakllanishida aynan 3-farzandlarda ustuvor reproduktiv xulq-atvor shakllanishi tendentsiyasiga asos bo'ladi deb bo'lmaydi.

Qolgan shkala ko'rsatkichlarida statistik ahamiyatga ega og'ishlar natijalar kuzatilmadi: "Reproduktiv oqilona harakatlar" ($N=3.943$; $p=0.268$), "Jamiyatdan qochish" ($H=4.505$; $p=0.212$), "Vaziyatni yengib o'tish" ($H=0.605$; $p=0.895$),

“Emotsiyalar nazorati” ($H=1.26$; $p=0.739$), “Matonat” ($N=5.33$; $p=0.149$). Ushbu qiymatlar esa yoshlarda reproduktiv xulq-atvor shakllanishining belgilovchi mezonlarda keskin tafovutlanishi xos bo‘lmisligini tasdiqlamoqda.

Tadqiqot natijalari tahlilidan xulosaga qilib reproduktiv xulq-atvor shakllanishida bir qancha faktorlar muhim o‘rin tutishi, bu faktorlar orasida reproduktiv tafakkur, matonat, vaziyatni yengib o‘tish faktorlari alohida ahamiyat kasb etishini kuzatish mumkin. Ularning reproduktiv xulq-atvor madaniyatini tarkib topishi shaxsning ijtimoiy muhitdagi munosabatlarining ajralmas qismi sifatida xizmat qiladi.

Yoshlarning reproduktiv xulq-atvori bilan ota-onalik ustanovkalari o‘rtasidagi korrelyatsiyalarining hududiy ko‘rsatkichlari (qishloq, Ch.Spirmen korrelyatsiya usuli, N=350)

Shkalalar	kuzatuvchanlik malakasi	tajriba va ko‘nikma mahorati	ogohlik bilan harakat qilish qobiliyati	O‘z ichki tajribalariga befarq munosabat	O‘z tajribalariga tayanish	kuzatuvchanlik malakasi
Verbalizatsiya (Bolaga o‘z fikrini gapirib olish imkoniyatini berish)	0.010	-0.091	-0.068	0.050	-0.006	-0.020
Haddan tashqari g‘amxorlik	0.064	-0.017	-0.038	-0.028	0.003	-0.101
Oilaga g‘amxorlik	0.024	-0.013	-0.013	0.009	0.061	-0.013
Bola irodasini(xohish-istagini bostirish)	0.074	0.039	-0.088	-0.017	0.063	-0.045
O‘zini qurbon qilish	0.094	-0.093	-0.024	-0.108*	-0.013	-0.086
Xafa qilishdan qo‘rqish	-0.009	0.010	-0.033	0.120*	0.066	-0.033
Oilaviy nizolar	0.085	-0.085	0.055	0.018	-0.073	-0.023
Asabilashish	0.050	0.056	0.017	0.029	0.082	0.001
Haddan tashqari zo‘ravonlik	0.017	0.062	0.010	0.054	-0.078	0.014
Oiladan tashqari tasirlarni istisno qilish	0.000	0.023	0.026	0.096	0.060	0.004
Ota onalarning xukmronligi	0.052	0.032	-0.006	0.077	0.038	-0.025
Agressivlikni bostirish	-0.001	0.066	-0.009	0.081	0.073	0.032
Uy bekasi rolidan norozilik	0.072	0.026	0.041	-0.043	0.028	0.026
Hamkorlik	0.022	0.017	0.013	0.083	0.035	-0.024
Bolaning faolligini rivojlantirish	0.069	0.027	-0.032	0.050	-0.007	-0.060
Mojarolardan qochish	-0.019	0.102	-0.022	0.062	-0.008	0.022
Turmush o‘rtog‘ning befarqligi	0.043	0.014	-0.090	0.073	-0.001	-0.006
Libidoni bostirish	0.056	0.030	-0.029	0.093	0.105*	-0.024
Onaning hukmronligi	-0.010	-0.036	0.049	-0.059	0.008	0.003
Bolaning dunyosiga favqulotda aralashuv	-0.028	-0.002	-0.048	-0.028	-0.005	-0.147**
Munosabatlar tenglashuvi	0.004	-0.043	0.034	0.015	0.038	-0.107*
Bolaning rivojlanishining tezlashtirish istagi	0.022	-0.002	-0.036	0.074	-0.007	-0.074
Onaning qobiliyatsizligi	0.025	-0.008	-0.017	0.023	0.092	-0.039

Izoh: * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$;

Tahlilga ko‘ra o‘zini qurbon qilish shkalasi o‘z ichki tajribalariga befarq munosabatning pasayishiga ($r=-0.108$; $p \leq 0,05$), xafa qilishdan qo‘rqish esa aksincha oshishiga ($r=0.120$; $p \leq 0,05$) sabab bo‘lganini ko‘rish mumkin. Bolaning hayotiga aralashuv kuzatuvchanlikni tushib ketishiga olib kelishi mumkinligi aniqlandi ($r=-0.147$; $p \leq 0,01$). Bu natijani bolani hayotiga aralashuv uning kuzatuvchanlik qobiliyatini cheklab qo‘yishi mumkinligi bilan izohlash mumkin.

Olingan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosaga kelish mumkin.

1. Aholi sotsial dinamikasi - ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dinamikasining ajralmas qismidir. Har qanday xududni, davlatni yoki xalqni siyosiy-iqtisodiy, ijtimoiy jihatlarini o‘rganish uning aholisini o‘rganishdan boshlanadi. Aholi dinamikasining ko‘rsatkichlari demografik jarayonlar (tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish, oila) va ularning shakllanish qonuniyatlarini bilish va ushbu jarayonlarni ijtimoiy-psixologik o‘rganish uchun zarur ilmiy asos sanaladi.

2. Yoshlarning reproduktiv xulqida jamiyatdan qochishda yigitlarda farqlar yuqori ekanligi isbotlandi. Bu esa talaba yigitlarning bugungi kunda oila qurish borasidagi munosabatlarida ham aks etmoqda. Ular o‘zlarini mustaqillikka intilishlari yuqoriligi sababli ham ularning majburan oila-nikoh masalalariga jalb qilish ortiqcha qiyinchilik tug‘diradi.

3. Yoshlarning reproduktiv xulq-atvorida reproduktiv oqilona harakatlar, matonat, vaziyatlarni yengib o‘tish, emotsiyalarni nazorati va jamiyatdan qochish tendentsiyalarida yoshga ko‘ra farq ifodaga ega emas ekan. Ammo, reproduktiv tafakkur borasidagi farqlar 25 yoshgacha bo‘lganlarda kuzatildi. Bu esa yoshlarning reproduktiv tafakkur imkoniyatlardan foydalanish ijtimoiy tajribalarni o‘zib borishi hisobida hayot to‘g‘risidagi o‘z yondashuvlariga ega bo‘larkan

ADABIYOTLAR

1. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: «Fan va texnologiya», 2014.-368 b.
2. Bo‘rieva M.R., Tojjeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. – T.: Tafakkur, 2011. – 159 b.
3. Немов Р. С. Психология: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений. // Психодиагностика. Введение в научно - психологическое исследование с элементами математической статистики - 3-е изд. -М.: Гуманит. Центр ВЛАДОС, 1998. С - 632.
4. Репродуктивная культура : тенденции развития и механизмы трансляции в современном российском обществе. Беляева, Мария Алексеевна Екатеринбург, 2013.- 388 с
5. <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/ICPD-UNGASS-Russian-web.pdf>